

Кельман Ростислав Михайлович
*аспірант кафедри теорії права та конституціоналізму Інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

Поняття правових норм і методи оцінювання їхньої ефективності

The concept of legal norms and methods of evaluating their effectiveness

Проблема ефективності правових норм, треба визнати, достатньо розроблена у вітчизняному правознавстві, а теза про те, що удосконалення законодавства має ґрунтуватися на аналізі практичних результатів попереднього регулювання сьогодні не викликає жодних сумнівів. За загальним правилом, що склалося у вітчизняній традиції права, ефективність правової норми зазвичай визначається через співвідношення результату її (норми) дії до цілей, які ставили у зв'язку з її (нормою) прийняттям¹. На жаль, ми, наскільки можна судити, стикаємося зі своєрідною «кризою цілей» і, на нашу думку, можливо було б правильніше говорити про ефективність норми права в загальному контексті правового регулювання як простої її дієвості, тобто, як вважає П. Рабінович, «ефективність правового регулювання – це її дійсність, результативність, тобто здатність впливати на суспільні відносини в певному, корисному для суспільства напрямку»². Інакше кажучи, можливо, варто бути не таким категоричним у прямому констатуванні цілей прийняття тих чи інших норм «писаного права», а задовольнятися тим, що якщо є позитивна норма, вона може отримати свою реалізацію, тобто бути застосованою до соціальної практики і лягти в основу правовідносин, або образно висловлюючись, вона «не мовчить».

Повертаючись до проблеми ефективної позитивної норми, слід визнати цілком слушною позицію А. Койдера про те, що «отримання навіть найточніших даних про ефективність правових норм не є самоціллю», бо насамперед слід акцентувати на питанні з'ясування «умов ефективної дії правових норм, факторів, що визначають їх ефективність»³.

Очевидно, ефективність правових норм як компонент удосконалення правового регулювання назагал буде залежати «від того, наскільки повно враховуються всі фактори, що впливають на поведінку учасників суспільних відносин. Свідомість, психологія, моральний стан людей формуються під впливом всього суспільного життя, цілого ряду факторів об'єктивного і суб'єктивного порядку. Чим повніше

¹ Рабінович М. П. Ефективність юридичних норм: загальнотеоретично-поняттєвий інструментарій дослідження. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 1(52). С. 13.

² Там само. С. 15.

³ Kojder A. Ograniczenia skuteczności prawa. *Skuteczność prawa*. 2010. № 1. P. 44.

будуть враховуватися протилежні сили у становленні та формуванні суспільних відносин, тим ефективнішим буде вплив правових норм на розвиток суспільних відносин»⁴.

Останнім часом низка науковців доволі часто наголошує на тому, що «право не можна зводити до “текстових” виразів, хоча вони є суттєвими. У складному процесі пізнання виявляються правові потреби та визначаються цілі й засоби правового регулювання. Але не можна втрачати головне — “сигнали” публічних й приватних інтересів, настроїв громадськості та ступінь участі людей у правовій сфері»⁵. У цьому ж контексті І. Онищук додатково підкреслює важливість правового моніторингу: «Тема моніторингу як ефективного соціального контролю сьогодні має бути своєрідною поворотною темою в нашій політиці. Правовий моніторинг має на меті охопити багато сфер діяльності суспільства та держави»⁶. Суголосним з нашим розглядом слід вважати цікаве узагальнення Л. Купіної щодо розуміння ефективності загалом права та правових норм, зокрема «йдеться про дію чогось, дію для досягнення певної мети, дію з позитивним результатом <...> Усвідомлення введених вступних даних веде нас до соціального механізму дії права, багатофакторної системи та багатофакторного аналізу, що передбачає одночасне виділення відповідних факторів та визначення спрямованості та впливу кожного з них»⁷.

Представлені міркування, безумовно, назагал справедливі й цінні, з одного боку, для безпосереднього формування оцінок, а з другого — відповідно сприяють практичному розв'язанню проблем розвитку законодавства, максимальному наближенню його до потреб суспільства. Однак, як справедливо зазначає В. Завальнюк, у відносинах із теоріями соціальної обумовленості права та соціологією права загалом наведені вище підходи, а також методи цих наукових дисциплін взагалі відрізняються тим, що не протиставляють норму права її соціальному змісту, зосереджуючи таким чином зусилля на виявленні соціальної обумовленості правотворчості та реалізації права⁸.

Ми ж розглядаємо проблему принципів права та їх взаємодії з позитивним правом через своєрідне протиставлення форми норми та її змісту як основи реалізації права. «Лише виявляючи реальні причини, що спричинили до життя ту чи іншу норму, можна вважати, якою мірою її дія, функціонування відповідає об'єктивним потребам, що гарантують її соціальну ефективність, що проблема ефективності реалізації права пов'язана не тільки з аналізом результатів правового регулювання, а й з дослідженням тих реальних суспільних умов, які викликали до життя ті чи інші правові положення»⁹. Як видається, можна говорити про те, який внесок власне «вербальна» форма, а точніше «вербалізований» і скоріше навіть «текстуальний» вираз норми, робить її ефективною, тобто дає можливість очікувати, що її реалізація, включаючи принцип права, що формується у зв'язку з нею, буде відповідати вимогам правового забезпечення, для яких ця норма була прийнята.

⁴ Почепцов Ю. В. Ефективність права як юридична категорія. *Право і суспільство*. 2018. № 2. С. 40.

⁵ Там само. С. 41.

⁶ Онищук І. Правовий моніторинг: теоретичні та прикладні засади: автореф. ... дис. д-ра юрид. наук. Київ: НАВС, 2018. 24 с.

⁷ Купіна Л. Генезис поняття ефективності норм права. *Публічне право*. 2017. № 3(27). С. 183.

⁸ Завальнюк В. Ефективність права: антропологічний та євроінтеграційний аспекти. *Lex Portus*. 2017. № 1(3). С. 44.

⁹ Законодавство: проблеми ефективності / ред. кол. В. Б. Авер'янов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко та ін. Київ: Наукова думка, 1995. С. 13.

Переходячи до проблеми внеску принципів права в ефективність «писаного права»: ця проблема, по суті, може бути зведена до проблеми забезпечення відповідності «вербалізованого» / «текстуального», тобто своєрідного «технічного» вираження норми у правовстановленні (головним чином, у статутних актах), відтак маються на увазі цілі та кореспондуючі результати у зв'язку з передбачуваною реалізацією права, встановленого відповідною нормою. Тобто йдеться про проблему (оцінку) відповідності соціальних цілей, передбачених відповідним «вербалізованим», «текстуальним» приписом, результатам реалізації права, як це сприймається практикою з цього ж «текстуального» припису.

Отже, актуалізується необхідність розмежування юридичної та соціальної ефективності правових норм, яке фіксує вітчизняне загальнотеоретичне правознавство. Суть цього розмежування у традиційному для нашої науки розумінні полягає в тому, що будь-яка правова норма покликана, перш за все, забезпечити певну бажану поведінку людей. Однак забезпечення такої поведінки не є самоціллю. Це засіб для досягнення більш глибоких соціальних цілей, які мають суспільно значущий сенс. Розмірковуючи про сенс принципів права, їхнє значення та внесок у загальну (соціальну) ефективність норми, тобто перефразовуючи наведену вище думку, що будь-яка норма права покликана забезпечувати певну (бажану) поведінку людей; а юридичне забезпечення можливостей такої поведінки (тобто реалізації суб'єктивного права, пов'язаного з тим, що впливає з відповідної норми), то можна казати про «самоціль». Якщо розглядати ситуацію із погляду ролі і значення принципів права у зв'язку з нормою права, а також ширше – як явище права, динамічного елемента правової системи. Інакше кажучи, традиційний поділ «юридичної» та «соціальної» ефективності норм, на нашу думку, зводиться до розмежування цілей «близьких» і «далеких», але суто соціальних цілей. На наше переконання, юридична ефективність норми, зокрема і в протистоянні її соціальній меті, має визначатися насамперед тим, що позитивна норма не повинна «мовчати». Тільки тоді має сенс надалі розглядати проблему загальної (соціальної) ефективності норми як такої взагалі.

Погоджуючись із думкою Н. Онищенко та С. Бобровник, не можна не помітити, що «забезпечення бажаної поведінки осіб, яким відповідна норма була адресована, не завжди гарантує досягнення більш віддаленої конкретної соціальної мети, переслідуваної законодавцем»¹⁰. Таким чином, саме на цій підставі вітчизняні правознавці розмежовують юридичну та соціальну ефективність правової норми, а саме розуміють юридичну ефективність норми як «характеризовану відповідною поведінкою адресатів правової норми з необхідною поведінкою, зазначеною в нормі». Відповідно еталон оцінки соціальної ефективності норми полягає в тому, щоб «не сама законна поведінка її адресатів, а більш віддалена соціальна мета, що перебувала поза безпосередньою сферою правового регулювання»¹¹.

¹⁰ Онищенко Н. М., Бобровник С. В. Соціальна та юридична ефективність законодавства. *Законодавство: проблеми ефективності*. Київ, 1995. С. 19.

¹¹ *Ефективність норм права*. Зб. наук. праць. Матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17 лист. 2016 р.) / за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила, І. О. Ізарової. Київ: Ніка-Центр, 2016. 540 с.

Як уже відзначалося, такий підхід, по суті, також не розмежовує форми норми та її змісту, тому під юридичною ефективністю норми слід розуміти дещо інше. Найкраще це можна проілюструвати на прикладі необхідності застосування різних методів тлумачення норми у зв'язку з реалізацією права. Так, романо-германська традиція, як прийнято вважати, має чотири основні методи тлумачення: буквальне, систематичне, суб'єктивно-історичне та об'єктивно-телеологічне¹², знову ж таки, традиційно, перевага віддається першим двом методам, а застосування останнього намагаються мінімізувати взагалі, оскільки з ним (а також із суб'єктивно-історичним тлумаченням, щоправда, меншою мірою) асоціюється непомірно широкий суддівський розсуд. Імовірно на прикладі зазначених методів тлумачення, але за умови, що позитивна норма «не мовчить», можна стверджувати, що перші три методи сприяють досягненню юридичної ефективності норми, а досягнення соціальної ефективності забезпечує четвертий, тобто об'єктивно-телеологічне тлумачення. При цьому широке застосування останнього в юридичній практиці, скажімо, не слід вітати, а використовувати лише в крайньому разі.

Власне «мовчання» норми можна охарактеризувати таким чином, що, по-перше, існує норма, яка була певним чином позитивована, тобто «текстуалізована», по-друге, прийняті методи тлумачення та існуючі (чинні) дефініції (з урахуванням сфери їхньої дії) не дозволяють її (цю норму) застосовувати, тобто реалізувати та/або захистити суб'єктивне право, пов'язане з цією нормою. Така ситуація не рідкість і цілком можлива у випадках «недосконалості» норми. При цьому ефективність норми, очевидно, дорівнює нулю. Роль принципів права тут зводиться до того, що саме вони (тобто чинні принципи) «блокують» реалізацію норми – з доброю, по суті, метою мінімізації довільності норми впровадження, а фактично забороняючи її реалізацію в існуючому формулюванні взагалі.

Якщо ж норма може бути формально застосована, то її вже можна визнати ефективною, тобто «дієвою». Власне, її ефективність може бути оцінена за соціальним результатом. Сам соціальний результат може бути «близьким» та/або «далеким», тобто в традиційному розумінні визнавати юридичну ефективність норми та/або, відповідно, її соціальну ефективність. Проте, як би там не було, результат дії норми складається з конкретної практики застосування норми, звичаю її застосування, тобто принципу права, що виник у зв'язку з реалізацією норми.

Говорячи про юридичну ефективність норми в нашому розумінні, тобто простої її «діяльності», варто було б детальніше зупинитися на її ілюстрації у зв'язку з використанням суб'єктивно-історичного методу тлумачення. Особливістю його є те, що в ньому (у розглянутому методі), по суті, підлягають юридичному аналізу не суто норми, а й безпосередньо тексти, створені у зв'язку з ухваленням цих норм (починаючи з записок до законопроектів і закінчуючи преамбулами нормативних актів), на які, власне кажучи, неможливо прямо посилатися при ухваленні рішень у зв'язку зі спірним / передбачуваним спором. У цьому випадку, як видається, ці тексти, що підлягають аналізу у процесі застосування права, самі є варіантом «записаного права», тобто принципів права в нашому значенні.

¹² Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: Юридична думка, 2008. С. 67.

Таким чином, доцільно запропонувати оцінку того, наскільки принцип права, як звичай застосування норми, служить (і чи взагалі служить?) досягненню цілей, які мав на увазі нормотворець, ухвалюючи відповідну норму, а також слід розглянути проблему підвищення ефективності «писаного права» завдяки аналізу впливу на нього чинних принципів права як динамічних елементів правової системи.